

AZ -ÉK: TÖBBESJEL!

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

A magyar leíró morfológia többféle -ék főnévképzőt is számon tart ma: deverbálisat (*hajl-ék, tartoz-ék, reszel-ék, fest-ék*) és denominálisat (*lág-ék, nehéz-ék, táj-ék*), olyanokat is, amelyek rég elhomályosultak, (*fazék, kerék, vidék*), s olyat is, amely a „legélén-ekben élők” közé sorolható (Szabó 1955: 216): *Pistá-ék, bíró-ék, szomszéd-ék*. Ez utolsó, az „összefoglaló főnevek képzője”, bár kétségtelenül „denominális”, nyilvánvalóan csupán homonim az előző hárommal, amelyeknek egymással való lényegi rokonsága – a derivátumok jelentéstípusainak tanúsága alapján – eléggé szembeötlő. Dolgozatomban azonban azt szeretném bebizonyítani, hogy ez a toldalékunk még homonimaként sem említhető egy kategóriában a többiekkel, mert nyelvtani kézikönyveink hibát követnek el, amikor egyszerűen képzőnek nevezik. A megítélése azonban egyáltalán nem egységes. Velcsov Mártonné (1968: 143) a jelszerűségét hangsúlyozza, arra hivatkozva, hogy jelentése rokon a többesjelével, nem alkot „szótározható új szót”, és állhat birtokos személyrag után; mindezt azonban nem tartja elegendő indoknak ahhoz, hogy kiemelve hagyományos tárgyalási helyéről, a képzők közül, mert úgy találja, a többesjelhez képest nagyobb mértékben módosítja az alapszó jelentését. Gálffy Mózes (1971) viszont, aki A magyar nyelv kézikönyvében csupán a *Sándorék -ék*-jét említi a névszókhoz járuló névszó-képzők között (231), éppen azért látja bizonyítottnak a birtokos személyragok képző-szerűségét, hogy „egyes számú alakjukhoz képző járulhat: a *lány + om + ék*” (247). Az akadémiai nyelvtanban pedig egyáltalán nem tudok mit kezdeni az oda-vissza utalással („Vö. a deverbális -ék képzővel”: Ruzsiczky 1961: 397, ill. viszont: 378); én semmi összevethetőt nem találok bennük.

Ez az -ék nem tartozik az agyontárgyalt toldalékaink közé: a rá vonatkozó megállapítások gyakran csak néhány mellékes sorra korlátozódnak valamilyen egyéb téma tárgyalása kapcsán (pl. Tompa 1964: 447, Bárczi 1971: 130, Kiss 1979: 69, Rácz 1991: 25).

Eredetére nézve eléggé egyöntetűen hangoztatják azt a (Budenre, Simonyira viszszevezetett) nagyon kézenfekvő véleményt, hogy az -é birtokjel és a -k többesjel összetapadásából keletkezett (pl. Beke 1955: 102; Ruzsiczky 1961 stb.), de ma már „összeforrott, önálló képzőnek kell tekintenünk”, egyrészt azért, mert az -é birtokjeles szavak szabályos többes számát -i-vel képezzük, másrészt mert az -ék-vel alkotott szavaknak sajátos jelentéstöbblete: „határozott gyűjtőnév szerepe van” (Berrár 1967a: 326). A keletkezése tekintetében eltérő nézetet csak Mészöly Gedeon (1908: 319; 1909) fejtett ki:

szerinte ebben a képzőben latívuszragok tapadtak egymáshoz, és így végeredményben az *-ig* terminativusi rag alakváltozatával állunk szemben. Okfejtése bármilyen meghökkentő is, szellemes és meggyőző, olyan jelenségekre is magyarázattal szolgál, amelyeket a másik vélemény szerint nem tudunk megindokolni; ennek ellenére csupán Bárczi Géza (1971: 130) tette magáévá. – Bár bennünket leíró elemzésünkben nem befolyásol, hogy végső soron miből is lett az a morféma, amelynek a mai magyar nyelvi rendszerben való helyét és működését vizsgáljuk, annyit megkockáztatunk, hogy talán mindkét tábornak igaza van: Beke Ödön dunántúli nyelvjárási adatai a többesjel jelenlétét látszanak megerősíteni, ott ugyanis helyenként *-é* nélküli *-k*-t használnak: *Kovács Pistákot* eh. *Kovács Pistáékat*; Mészöly erdélyi és kelet-magyarországi példái, a *hová?* és *hol?* kérdésre felelő *Nagyék megyek*, ill. *Nagyék disznótor van*-féle szerkezetekkel viszont az ő gondolatmenetét támasztják alá. A két különböző területen két különböző irányból induló, azonos alakú eredményre vezető jelenség nézetünk szerint az érintkezés következtében még fel is erősíthette egymást, s ami a különböző nyelvjárásokban eredetileg csak homonima volt, az eltérő struktúrájú, de szinonim jelentésű mondatokban – a Mészöly-féle funkcióváltás révén – homogenizálódott, azonossá vált.

Akár jelekből lett azonban, akár ragokból: ma már egységes toldalék, s a mi gondunk most az, minek nevezzük, mert véleményünk szerint nem „képző”.

A „pusztán terminológiai” kérdésekről általában nem érdemes vitát kezdeményezni, de ha egy félrevezető megnevezés folytán rossz helyre soroljuk be a rendszerbe a jelenséget, az nemcsak maga nem fog beilleszkedni, de zavarossá teheti az egész rendszerezést, torzíthatja amúgy helyesen definiált fogalmainkat, és elhamarkodottan téves következtetések forrása lehet. Mi másként értelmezhetnénk különben pl. Kiss Jenő meghökkentő (és egyedülálló) megállapítását az archaikus *szomszédék kertyék*-féle szerkezet értelmezésekor: „A birtokos jelzős determináns *-ék* képzős, t e h á t egyes számú” (i. h.; én ritkítottam: K. V.) Mert ha nem tekintjük is, hogy az „*-ék* képzős” főnevek másutt mindenütt többes számúak, köztudott, hogy nemcsak a régi nyelvben, de a mai nyelvjárásokban is létezik az egyeztető birtokos személyragozás (Berrár Jolán 1967b: 455, S. Hámori Antónia 1961: 540).

A Czuczor–Fogarasi-szótár (1864) négy *-ék* végződést különböztet meg, közöttük harmadikként tárgyalja a „több személyt jelentő r a g”-ot (*Péterék*), határozottan elkülönítve a „n é v k é p z ő”-tól (pl. *lány-ék*, *marad-ék*). (Én ritkítottam: K. V.) A jelentését ma sem lehetne pontosabban definiálni: „jelenti mindazokat együtt véve, kik a megnevezett személylyel vérségi, vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, magát az illető személyt is bele értve” (II, 481).

A fentiekből is kiderül, hogy a szótár már egységes nyelvi eszközként fogta fel toldalékunkat; ezzel szemben Simonyi (1895: 533 skk.) még különálló elemekként tartotta számon az összetevőit, s ennek megfelelően két összefüggésben is foglalkozik a *Jánosék*-féle alakokkal (535, 581): először a „s z á m k é p z é s” cím alatt, a -k és az -i (-ai, -ei, -jai, -jei) [!] „többesi képzők” kapcsán, másodszor meg az -é „birtok-képző” fejezetében. Ő mindkét helyen egyértelműen úgy tekinti, hogy az -é „képző”-höz járul a -k „képző”, s párhuzamba állítja azzal a többesi formával, amikor az -é-hez -i-t kell tenni (*Jánoséi*). A „nyelvtani jel” fogalmának hiányában a képzők körébe való besorolás miéértjére világos választ jelent az a megállapítás, hogy „A többesszámú szó új szótól szolgál, mely fölveszi a különféle névragokat” (536). Számunkra ennek azért van jelentősége, mert a Névszókból való névszóképzés c. fejezetben találjuk ugyan a vizsgálandó szóalakok tárgyalását, de olyan környezetben és konklúzióval, amely egyértelműen sugallja e szóalakoknak a többes szám egyéb jeleit viselő formákhoz való odasorolását.

Szabó Dénes jegyzetében (1955: II. 229) viszont érdekes utalásra bukkantam: Klemm Imrének *A mai magyar nyelv* c. szegedi egyetemi jegyzetére (1952: 94) hivatkozva említi meg, hogy „egyes nyelvtanítók az -ék végződést ma is (összefoglaló) jelnek tekintik”, majd hozzáteszi: „A 82. lapon azonban ugyanez képző, illetőleg képző is.” Sajnos ennek a közlésnek nem volt módom utánanézni: Klemm Imre jegyzete ma már számomra hozzáférhetetlennek tűnik.

Annál fontosabb viszont számunkra az a két és fél oldalnyi frás, amelyet Lotz Jánosnak (1976) *Szonettkoszorú a nyelvről* c. kötetében olvashatunk, a hozzá csatlakozó jegyzet (369) szerint a *Hungarian Reference Grammar* kiadatlan anyagából lefordítva, „A magyar {-ék} morféma” címmel. Az nyilvánvaló, hogy csupán egy kidolgozatlan vázlat áll rendelkezésünkre, de határozottan kirajzolódik benne Lotznak az a véleménye, hogy ezt a morfémat nem lehet képzőnek tekinteni. Nemcsak tüntetően elkerüli, hogy bármilyen összefüggésben is képzőnek nevezze – a kötet egy másik frásában (185) pedig egyenesen „az -ék rag”-ként említi –, hanem ki is jelenti, hogy „szabályos főnévi többesszámú -k végződésként funkcionál”, de „hiányos paradigma”, „abszolút egyszám és birtokos alak nélkül” (191). Megállapítja, hogy szókapcsolatokban többes számú értéke van, s hogy mellette jelzők használata csak korlátozottan lehetséges (192). A *Péterék* szóalak jelentését a személyes névmások jelentésszerkezetével kapcsolja össze: *Péterék* = ‘Péter + még valaki, aki hozzátartozik + ...’, mint ahogy *ők* = ‘ő + valamely más ő + ...’. A morfémat azonban nem tekinti egységes morfémanak – igaz, ez az ő elemzési módszerét ismerve nem meglepő, gondoljunk a többes számú személyragokban általa ugyancsak következetesen különválasztott -k elemre! S mivel a szóalak jelentése világosan „a fő

referenciájával kapcsolatban levő személyekre utal”, természetesnek találja, hogy „minimális oppozíciót alkothat” a szabályosnak tekintett *-i-s* többessel* (193. old., az alábbi táblázattal):

<i>tanító-é</i> 'a tanítóhoz tartozó'	<i>tanító-é-i</i> 'a tanítóhoz tartozók'
	<i>tanító-é-k</i> 'a tanító családja'

*

Vegyük hát szemügyre közelebből ezt a különleges grammatikai eszközünket!

Hogy először is világos legyen, miről is beszélünk, le kell szögeznünk, hogy (a keletkezésére vonatkozó különböző elképzelésektől függetlenül) ezt a toldalékot a legtöbb nyelvészettel egyetértésben egységesnek tekintjük, amelynek a sajátját helyét kell megtalálnunk mai grammatikai rendszerünkben, nem pedig a (feltételezett) alkotórészeit. Az egység bizonyítéka épp az a többek által hangsúlyozott jelentésspecializálódás (ld. fentebb), amely nem engedi, hogy elfogadjuk Lotz János táblázatát; az ugyanis azt sugallná, mintha egy általános *-i-s* birtokos többeshez képest itt csak a valamilyen – családi, társadalmi – kötelékbe tartozó *s z e m é l y e k* többségéről volna szó, holott a fő különbség az, hogy a „szabályos” forma mindig kizárólag a többes számú *b i r t o k o t* jelenti, az *-ék-es* viszont egy olyan „*b i r t o k o s*”-t [?], aki nincs egyedül: a „birtoka” a társasága. Különbözik pedig: ha a *tanító + é + i* jelenti „a tanítóhoz tartozók”-at általában, a *tanító + é + k* meg „a tanító családja”-t, miért cserélődnek fel e funkciók az *-é* birtokjeles

*Lektorom, Velcsov Mártonné – akinek számos hasznos megjegyzéséért ezúton is köszönetet mondok – óvott attól, hogy Lotz Jánosra hivatkozzam, amikor „többesjel”-nek akarom minősíteni az *-ék* toldalékot, hiszen ő soha nem beszélt „névszójelek”-ről, csak az időjel és módjel elnevezéseket használta. Mivel azonban Lotz J., „a magyar főnév 14 nominális bázisát” paradigmába rendezve, köztük (8 – 14 sorszámmal) határozottan egységes csoportként különböztette meg a többes számú alakokat, s elkülönítette bennük a többséget kifejező morféimákat is (vö. pl. 1976: 135), az *-ék* „morfémáról” szólva pedig – mint látni fogjuk – éppen ezekkel a szuffixumokkal való rokonságára mutatott rá, úgy gondolom, nem alaptalanul vonok párhuzamot az ő okfejtése és a magam gondolatmenete között, még akkor se, ha én a magyar leíró nyelvészeti hagyománynak ahhoz a vonulatához csatlakozom, amely a képző és a rag mellett – között – „(nyelvtani) jel” néven számon tart egy tőlük több szempontból különböző harmadik toldaléktípust, s ennek megfelelően „többesjel”-nek nevezi e *-k*, ill. *-i* elemeket.

szóalakok névmási megfelelőinél? Ott ugyanis szintén létezik „-k-s” többes szám: *enyém + ek*, sőt néha még *mienk + ek* is, de épp a család, hozzánk tartozók összefoglaló megjelölésére csakis az *eny + é + i + m*, *mi + e + i + nk* használható! (Tompá 1980: 346.)

Más kérdés, hogy az a sajátos jelentés, amely elég ahhoz, hogy ennek a meg lehetőségen újkeletű morfémának az önálló létét bizonyíthassuk, az alapszó jelentéséhez járulva valóban okoz-e olyan mértékű jelentésváltozást, hogy attól képzőnek kelljen tekintenünk. Nem kívánunk visszakanyarodni a képző – jel – rag ma már anakronisztikus szemantikai alapú megkülönböztetéséhez, de – mint a bevezetőben már idéztük is – az *-ék* képzővé minősítésében még ennek a szemléletnek a hatása volt a döntő, ezért talán nem árt egy ilyen összevetés, épp az *-é* birtokjellel.

Az *-é* birtokjeles szóalakok birtokos jelzős szerkezetek redukciójaként jelentkeznek a beszédben (vö. Jakab 1978: 298), akárcsak a főnevesült, tárgy- vagy határozóragos melléktnevek, számnevek: a jelzett szó jelentése a jelzőhöz tapad. De a birtokos szerkezetben ez a jelentéstapadás sokkal nagyobb mértékű jelentésváltozást okoz az alapszóhoz képest, mint a minőség- vagy mennyiségjelző esetében! Már az előző pontban is utaltam rá: az *-é* birtokjeles szóalakban az alapszó jelentését szinte elfedi a *-é* utalása, ezzel szemben a melléktnevek és számnevek jelentése a jelzett szóéval együtt érvényesül. Ha azt mondjuk:

Vízbe tette a rózsákat: külön vázába a *vöröseket*, külön a *sárgákat*,

a hordozójuktól elválaszthatatlan tulajdonságok jelölői a saját jelentésük súlyából semmit sem veszítenek, azt mondhatnám, a színek is a vázába kerülnek a virágokkal együtt. A birtokviszonyban azonban két dologfogalom alkalmi, eszmei/egymásra vonatkoztatása történik meg, s egy adott objektum bármiféle változást szenvedhet, ez a birtokosát általában nem érinti, legfeljebb az érdekeit. (Kivételként említhetjük néhány különleges szemantikai tartalom ilyenfajta grammatizálódását, pl. *a csoport egésze*, *Pest városa* stb.) Vagyis ha

Nem a mama kedvenc tányérja törött el, hanem a *macskáé*,

attól még a macskának semmi baja, amíg egy másik edényben enni kap... A *macskáé* s z ó a l a k ugyanis nem a ‘macská’-t jelenti, hanem – jelen esetben – azt a ‘tányér’-t, ‘amelyből a macskát etetni szokták’. Ez pedig azt jelenti, hogy ez a nyelvtani jel igen erős mértékben módosítja az alapszó jelentését; mindenképpen erőteljesebben, mint az *-ék*!

Hiszen ha *a Jánoséi mind elszaladtak* is, János nem szaladt (hacsak utánuk nem, hogy összeszedje a elbitangolt jószágát), de ha *Jánosék elszaladtak*, akkor János biztos a szaladók között volt! Vagyis 'János nem egyedül szaladt' ez pedig meglehetősen hasonló jelentésmódosulás ahhoz, ami *a fiú szaladt* és *a fiúk szaladtak* között kimutatható. Hasonló, de nem azonos – amint később látni fogjuk! Ezzel szemben az *-ék* legközelebbi rokonának tartott *-né* (Szabó 1955: 215), az „összetartozókat jelentő, más néven összefoglaló főnevek” másik „képzője” éppen ellenkezőleg, s az *-é*-vel egyező módon viselkedik: az alapszó tartalmát kirekesztő, illetve azt csak megkülönböztető jegyként az új szó alapjelentése alá rendelő jelentésváltozást okoz: *Kinek a pap, kinek a papné!*

Azokban a minduntalan visszatérő megállapításokban, hogy az *-ék* végű főnevek *plurale tantum*-ok, amelyek leginkább a gyűjtőnevekkel vethetők össze (vö. pl. Koválovsky 1985: 297), elsősorban szintaktikai és morfológiai okokból látunk ellentmondást. A mai magyar köz- és irodalmi nyelvben (vö. Rác 1991: különösen 25–33, 48 skk.) a gyűjtőnevek kivétel nélkül, a *plurale tantum*-ok pedig többnyire egyes számú alanyként az állítmány egyes számú alakját kívánják meg: ez az *-ék*-es forma mellett elképzelhetetlen! A gyűjtőnevek jelentésében rejlő értelmi többség csak a mondategység határán túl érvényesülhet: *Mikor a csapatunk megérkezett, először is elfoglaltuk a szállásunkat*; az *-ék*-es szóalakoknál ez éppen fordítva alakul: a formálisan is kifejezendő többség mögött ott lappang a megnevezett személy megkülönböztetése, s a rá való utalás egyes számban lehetséges a következő mondategység(ek)ben: *A doktorék késni fognak: most telefonált* [ti. a doktor], *hogy beteghez hívták* [őt – nyilván nem családotstul]. A *plurale tantum*-okban formálisan jelen levő többes számot tartalmilag elnyomja a részletekből álló egész egységének képzete: az egyeztetésben – ingadozásokkal bár – általában egyes számú irányítótagként viselkednek. S nyilván a bennük rejlő 'többség'-képzet elhomályosulása engedi, hogy ha mindegyik nem is, de egyesek a többes szám jele után még felvegyenek egy képzőt: *Fülöp-szigeteki*. A valódi többes számú alakoknál ez elképzelhetetlen, – az *-ék*-kel alkotott szóalakoknál nemkülönben! (**korallszigeteki*, **szomszédoki*, **szomszédéki*, bár van *korallszigeti*, *szomszédi*!)

Egyébként sem találjuk a képzőszerű tulajdonságait ennek a toldaléknak! Szófajta nem vált (ha váltana, az „perdöntő” lehetne, hiszen erre csak képzők alkalmasak – vö. pl. Berrár 1974: 119), új lexémát sem alkot (Velcsovne i. h.), csak relatív szótövet, amely minden szempontból többes szám 3. személyű értékben szerepel a mondatban – akár a *-k*-s, akár az *-i*-vel alkotott többes számok: *a szomszédok/a szomszédai/a szomszédék elköltöztek*. Viszont szófajkötő, akárcsak a többi nyelvtani jel: képző nem állhat utána (az

-é ugyanis birtokjel, és nem képző, ez ma már eléggé elfogadott a magyar leíró nyelvtudományban, ezért a bizonyítását most nem tekintem feladatomnak), de más főnévi jelekkel kombinálható:

<i>szomszéd + ok + é + i</i>	$T\acute{o} + J_{\text{báz}} + J_{\text{birtok}} + J_{\text{több birtok}}$
<i>szomszéd + ék + é + i</i>	$T\acute{o} + ??? + J_{\text{birtok}} + J_{\text{több birtok}}$
<i>szomszéd + ai + m + é + i</i>	$T\acute{o} + J_{\text{több birtok}} + J_{\text{báz}} + J_{\text{birtok}} + J_{\text{több birtok}}$
<i>szomszéd + ai + m + ék + é + i</i>	$T\acute{o} + J_{\text{több birtok}} + J_{\text{báz}} + ??? + J_{\text{birtok}} + J_{\text{több birtok}}$

Itt észre kell vennünk, hogy az általános többes szám jele az -ék-kel egymást kölcsönösen kizáró viszonyban van, a birtoktöbbséítő -i pedig csak a -k után állhat, előtte nem! Az -ék és az -i viszont minden sorrendben jól megfér egy szóalakon belül, igaz, az -i maga is megismétlődhet a láncolatos birtokviszony redukálásakor, pl.: *ezek a csirkék mind az én szomszédaim jószágai* → *a szomszédaiméi*. Az ok a szóalakok jelentéséből nyilvánvaló: az -ék is, a -k is az alapszó többes számát jelöli, csak az egyik additíven, a másik multiplikatíván, a kölcsönös kizárás tehát szükségszerű. Az -i azt fejezi ki, hogy a szóalak, amely tőle balra van, többes számú, s egyszersmind egy birtokviszony birtokszava is. Mivel ez nem jelenti feltétlenül a birtokos szó szerkezet explicit jelenlétét, a láncolatos redukció során szükségképpen összekerülnek egy szóalakba a két különböző birtokszó többségét jelölő birtoktöbbséítő. Az -ék-et viszont semmi sem tiltja ilyenkor, hiszen az embernek több szomszédja is lehet, azoknak pedig külön-külön mindegyiknek meg lehet a maga családja, társasága.

Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az -ék nem lehet más, mint nyelvtani *j e l*, mégpedig az eddig számon tartott két névszói többesjelünk mellett a harmadik!

Első hallásra meghökkentő lehet a régi rendszer ilyen mértékű felborítása, pedig éppen nem a felborításán, hanem a kiigazításán fáradozom. S miként az eddigiekben is Lotz János nyújtotta az alapötletet az -ék képző voltának megkérdőjelezésével, bár nem tudtunk mindenben egyetérteni vele, a továbbiakban még inkább rá kell hivatkoznunk, hiszen ő mutatta ki először (1967: 252), hogy a magyarban kétfajta számkategória létezik, amely a személyes névmás jelentésstruktúrájában valósul meg: az 1. és 2. személyben „additív” (*mi = én + valaki(k) más(ok)*), a harmadik személy esetén „multiplikatív” (*ők = ő + ő + ő... = 'több ő'*); arra is ő mutatott rá, hogy főneveink többesszáma (*hajó-k*) az indogermán nyelvekben járatos „egyszerű többség”-től eltérően „nem kvalifikált többség”, az ő szavával „aggregátum” (251). Az általa először felvázolt többes számú névmási rendszer azóta finomodott, elsősorban a 2. személy megítélésében, amelyről ma már tudjuk, hogy nemcsak heterogén jelentésszerkezetű *ti* létezik, hanem homogén is,

hiszen lehetséges egyszerre több hallgatóhoz is intézni szavainkat: „*Ne tegyétek, ti leányok!*” (Lotz 1968: 6–7; G. Varga 1988: 168–170; Laczkó 1992: 113 skk.). Én most azt szeretném bebizonyítani, hogy az *-ék* többesjel nem más, mint a névmási többes számú rendszer kiterjesztése a főnevekre, a homogén „aggregátum” mellett egy heterogén, additív többes szám megkülönböztetésével!

Az *-ék* képző volta melletti érvként szokták még felemlíteni, hogy használata erősen korlátozott: csak személyeket jelentő főnevekhez járulhat, vagy megszemélyesítésekhez. Nos: azon túl, hogy a *-k* többesjel felvételét is korlátozzák szabályok (vö. „**Tanárnő, én elolvastam a szakirodalmakat...*”), az *-ék*-nek ez a használati megszorítása kísértetiesen egybecseng a személyes névmás 1. és 2. személyére vonatkozó szabállyal (vö. G. Varga 1988: 169)! Kézenfekvő, hogy Lotz János is a névmások jelentésszerkezetével vetette össze az *-ék* morfémás alakokat. A hibát nézetem szerint ott követte el, hogy nem ismerte fel: a *Péterék* jelentésszerkezete nem az *ők* értelmezésével azonos, mert ez utóbbi olyan többségre vonatkozik, amelyben nincs megkülönböztetett egyed, míg a *Péterék* mindenképpen Péter kiemelését jelenti a csoporton belül. Vagyis pontosan ugyanaz a helyzet áll elő, mint az első két személy többesszámában, ahol a beszédhelyzetben eleve megkülönböztetett szerepű beszélő és hallgató személye „uralja” a csoportot. Mivel a „kórusban” beszélés minden, csak nem természetes beszédhelyzet, az ‘én + én’ jelentésszerkezet képtelenség, az első személy „többsége” tehát csakis az ‘én + a társa(i)m’ heterogeneitásában értelmezhető.

A második személy már ketté osztandó: a „multiplikatív” *ti* (‘te + te’) mellett van „heterogén”, „additív” is: ‘te + a társa(i)d’. A harmadik személyben a névmásnak nincs heterogén értéke, de a főnevek körében egy megkülönböztetett személy kiemelésével alkotott „heterogén” többség kifejezése ugyanolyan oppozíciót eredményez, mint amilyen a második személynél kimutatható.

Hogy ez mennyire igaz, arra nézve próbáljunk elszakadni a hagyományos 2×3 személy paradigmájától, vegyük számba az udvarias nyelvhasználat névmásait is! Az *ön* többese „szabályos”, homogén többségre utaló forma, bár természetesen megvan a heterogén értéke is; a *maguk* jelentésszerkezetére ugyanez vonatkozik, alakja azonban rendhagyó: a több birtokos személyre utaló forma magyarázata köztudott a nyelvtörténetből. Vannak azonban más, újabb keletű szavaink, amelyeket ma személyes névmásnak tekinthetünk, még ha köznyelvi értékükről viták zajlanak is: a *kend*, *kegyelmed*, *kelmed*, *kegyed*, újabban *kiskegyed*, s a legújabb: *magácska*. Ezek többes száma meglehetősen problematikus, bár ritkán kerül szóba. Laczkó a magázó formájú személyes névmások összegezésekor (120) nem is tünteti fel, hogy az *önök* és a *maguk* alakokon túl volna

másnak többes száma. Azt természetesnek vesszük, hogy a „birtokos személyére” utaló -d- vel szemben a neki megfelelő többes számú alakokat tekintsük érvényesnek: *ken(d)tek*, *kegyelmetek*; hasonló a helyzet a „névmáspótló” főnévi megszólításokkal: *uraságod – uraságtok*, *méltóságod – méltóságtok*, de az állítmánynak velük való egyeztetésében ma már meglehetősen bizonyosan a nyelvhasználó! (Egyeztetési gondjainkról vö. Rácz 1991: 35–6) De más bajok is vannak: a *kegyetek* archaizmusával még meg tudunk küzdeni, bár a főnévvel való homonímiája zavaró, de a napjainkban divatba került *kiskegyed*-nél már nemigen merjük használni, s a *magácská*-val együtt már csak a *kiskegyedék*, *magácskáék* formában jelentheti a megszólítottat és társait! De ugye nem tagadható le, hogy a *kegyelmetek*-féle alakok mellett is léteznek *kendék*, *kelmedék*, *kegyedék*, *kegyelmedék* is, s épp azt fejezzük ki velük, hogy ‘kend és a társa(i)’ stb. Mint ahogy régóta bevett (csak egy pár évtizedig üldözött) formája a magázó társadalmi érintkezésnek, hogy a „le-magázás” és a „felönözés” elkerülésére a beszélővel való kapcsolatnak és a társadalmi pozíciónak egyaránt megfelelő szólító-említő főneveket is mindig így használjuk többes számban: *Ugye, a tekintetes úrék/a kisasszonyék/az igazgató úrék/a Rózsai néniék is velünk jönnek?*

A személyes névmásokkal való összefüggés alapján érthető a korlátozás, hogy miért csak személyeket jelentő, illetve megszemélyesítésben szereplő főnevek kaphatják meg ezt többesjelet; az is nyilvánvaló, hogy tipikus kifejező eszköz ilyen helyzetben a személynév (amely többes számúsága ellenére sem veszti el ilyenkor tulajdonnévi értékét, amint azt a helyesírási szabályok alkotói már rég kodifikálták); de arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy e jelentésbeli megszorítás határain belül semmi sem tiltja az -ék felvételét. Tulajdonnévi és személynévmási rokonsága ugyanakkor érthetővé teszi a jelzőkkel való bővíthetőségének szűk lehetőségeit is (vö. Lotz 1976: 192).

Egy dologról kell még szólnunk: néhány esetben valóban egészen közel kerül a gyűjtőnévhez az -ék toldalékos szó használata, s ilyenkor még a jelentésszerkezete is homogénnek tekinthető, pl.: *Majd katonáéknál megtanítják, mi a rend! A katonáéknál szót* itt valóban bátran helyettesíthetjük *a katonaságnál* gyűjtőnévvel. „Csak” stilárisan lesz más a mondat értéke: ridegebb, fenyegetőbb, mert eltűnik az a familiáris hangulat, amit a *katonáéknál* szó azzal idéz, hogy úgy kezeli a hadsereget, mintha az is egy családi háztartás volna.

*

Összegezve: a többség kategóriája a magyar nyelvben többféle szempont szerint is megoszlik, s alapvetően kétféle: vagy heterogén, vagy homogén.

A homogén többség „aggregátum” (Lotz 1967: 251): olyan egyedek alkotják, amelyek közt mindegyikre külön-külön mint jeltárgyra vonatkoztatható a főnév, ill. névmás egyes száma; ez a többes szám multiplikatív, ami abban jut kifejezésre, hogy lét-számában mennyiségjelzővel kvalifikálhatjuk, ilyenkor a többesjel (redundánssá válván) törlendő. (A számbeli kongruenciát kívánó szintaktikai szerkezetekben általában alaki egyeztetés érvényesül.) (*Az erdőben állatok élnek – az erdőben sok állat él.*)

Heterogén többséget alkot minden olyan csoport, amelynek egy tagja az aktuális beszédhelyzetben kiemelt személy; ilyenkor a megkülönböztetett személy az egész csoport reprezentánsa, de grammatikai eszközökkel jeleznünk kell, hogy nem egyedül szerepel az adott összefüggésben: a kiemelt személyek hierarchiáját is kifejező személybeli egyeztetés a többség feltüntetésével együtt kötelező. Mindig kiemelt személy a beszélő (1.) és a hallgató (2.), valamint a beszéd tárgyaként harmadik személyű, főnévvel említhető személyek (megszemélyesítések) közül az, aki valami oknál fogva ismert(ebb), fontos(abb), azonosítható(bb) – határozottabb? – mindkettőjük előtt. Ezt a többséget a többes számú személyes névmásokkal és az *-ék* többesjeles főnevekkel tudjuk kifejezni. Ez a többség additív: kapcsolatos mellérendelő szerkezettel értelmezhető, mennyiségében csak számállapothatározós szerkezetborkorban kvantifikálhatjuk, ami a szerkezet kongruens tagjainak se személybeli, se számbeli egyeztetését nem helyettesítheti. (*[Mi] Kettőn maradtunk. Jánosék hároman jöttek.*)

Heterogén többes csak személyekre értelmezhető, ennek megfelelően az *-ék* csak személyt jelentő főneveken fordul elő; a homogén többség mind élő, mind élettelen dolgokra/fogalmakra egyformán alkalmazható.

A birtokviszony birtokszavának homogén többségét fejezi ki az *-i* (vagy valamelyik alternánsa): *gyerekei-tek – mindhárom gyerekeitek.*

Az *-ék* akkor is heterogén többséget fejez ki, ha előtte *-i* birtoktöbbsesítő áll a szóalakban: csak a birtokként megjelöltek alkotnak homogén többséget, amelynek egyedei mind megkülönböztetett személyek a hozzájuk csatlakozó névtelenekhez képest: *Őthon, a szüle-i-m-ék-nél más volt a szokás.* Ugyanilyen okból fordulhat elő, hogy bár a heterogén többséget mennyiségjelzővel nem kvantifikálhatjuk, az *-ék* jeles szó előtt mennyiségjelző álljon, ugyancsak a megkülönböztetett személyek (homogén) többsége miatt: *<Három gyereket neveltünk fel. > A (két fiam)-ék beköltöztek a városba, már csak a kislány lakik velünk a tanyán – ti. ‘mindkét fiam a maga házánapéval’.*

A kiemelt személyek megkülönböztetésének indokoltságát lemérhetjük azon, hogy az *-ék* többesjelet viselő szó tárgyként is általában „határozott”; ha nem, akkor annak

különleges mondat szerkesztési oka és többnyire különleges stilisztikuma is van:
Mindenféle jöttment tanítóékat nem hívtak ám meg!

A heterogén többség a személyes névmásokon kívül elsősorban a főnevek kategóriája, az egyeztető személyragozások már csak az 1. és 2. személyben érvényesítik a személybeli egyeztetés során; a melléknemekre nem jellemző, még az általános többsénnél gyakori főnevesítő jelentéstapadással sem.

*

Áttekintő táblázat a magyar többes számról

Nyelvtani személyek	HOMOGEN TÖBBSÉG	HETEROGEN TÖBBSÉG
1. személy	—	<i>mi</i> = 'én + a társa(i)m'
2. személy	<i>ti</i> = 'te + te (+ te...)'	<i>ti</i> = 'te + a társa(i)d'
udvarias	<i>önök</i> = 'ön + ön (+ ön...)' <i>maguk</i> = 'maga + maga (+ maga...)' <i>kendtek</i> = 'kend + kend (+ kend...)' <i>kegyelmelek</i> = 'kegyelmed + kegyelmed (+ kegyelmed)' stb.	<i>önök</i> = 'ön + a társa(i)' <i>maguk</i> = 'maga + a társa(i)' <i>kendék</i> = 'kend + a társa(i)' <i>magácskák</i> = 'magácska + a társa(i)' stb.
szólító-névvvel	<i>a nénik</i> = 'a néni + a néni (+ a néni...)' (Pl.: <i>Nem engedhetem be a néniket, mert a mamám megiltotta</i> – az ajtó előtt álló több nénit együttesen tájékoztatva)	<i>a nénéiek</i> = 'a néni + a társa(i)' (Pl.: <i>Nem engedhetem be a nénéiket, mert...</i> – az ajtó előtt álló – vegyes? – csoportból egy(ik) nénivel tárgyalva)
3. személy	<i>ők</i> = 'ő + ő (+ ő...)'	—
főnevek	(a) <i>szülők</i> = 'több szülő' (a) <i>testvéreid</i> = 'több testvéred'	<i>apukák</i> = 'apu + a társa(i)' <i>a testvéreidék</i> = 'a testvéreid + a társaik'

IRODALOM

- Bárczi Géza 1971: Hángzőközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban, *Magyar Nyelv* 67, 129–134.
- Berrár Jolán 1967a: A szóalkotással keletkezett szavak, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 316–351.
- Berrár Jolán 1967b: Mondattörténet, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 389–485.
- Berrár Jolán 1974: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában, in Rácz Endre–Szathmári István szerk. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó 99–124.
- Beke Ödön 1955: Az -ék birtokképző ismeretlen alakja, *Magyar Nyelvőr* 79, 102–103.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1864: *A magyar nyelv szótára II*, Pest, Emich Gusztáv.
- Gálffy Mózes 1971: Alaktan, in Balogh Dezső–Gálffy Mózes–J. Nagy Mária 1971: *A mai magyar nyelv kézikönyve*, Bukarest, Kriterion, 137–270.
- S. Hámori Antónia 1961: A névszói személyragozás, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 531–551.
- Jakab István 1978: Igen, az értelmező mellérendelés, *Magyar Nyelvőr* 102, 293–298.
- Kiss Jenő 1979: Fejezetek a nyelvjárási mondattanból, *Magyar Nyelvőr* 103, 66–70.
- Kovalovszky Miklós 1985: Névszók egyes és többes számú használata, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv II*, 295–298.
- Laczkó Krisztina 1992: Hány személyes névmásunk van? in Keszler Borbála szerk.: *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 108–126.
- Lotz János 1967: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban, in Imre Samu–Szathmári István szerk.: *A magyar nyelv története és rendszere = Nyelvtudományi Értekezések* 58. sz., 249–255.
- Lotz János 1976: *Szonettkoszorú a nyelvről*, Budapest, Gondolat.
- Lotz János 1968: *Egy nyelvtani modell. Két fejezet a magyar nyelvtanból – A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 122. sz.
- Lotz János 1976: A magyar {-ék} morféma, in *Szonettkoszorú a nyelvről*, Budapest, Gondolat, 191–193.
- Mészöly Gedeon 1908: Kettő, *Magyar Nyelv* 4, 318–320.

- Mészöly Gedeon 1909: A denominális -ék képző eredete, *Magyar Nyelv* 5, 258–264.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai.
- Ruzsiczky Éva 1961: A szóképzés, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 333–420.
- Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Szabó Dénes 1955: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Jegyzetellátó.
- Szinnyei József 1933: *Rendszeres magyar nyelvtan*¹⁷.
- Tompa József 1964: Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk, *Magyar Nyelvőr* 88, 439–449.
- Tompa József 1980: Birtokos névmás, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I*, Budapest, Akadémiai, 345–346.
- G. Varga Györgyi 1968: Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról, *Magyar Nyelv*, 167–172.
- Velcsov Mártonné 1968: Alaktan, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 85–204.

THE ENDING -ÉK AS A THIRD PLURAL SUFFIX

VALÉRIA M. KORCHMÁROS

The author does not agree with the common opinion that the ending *-ék* (*Pistá-ék*, *tanító-ék*) should be considered a suffix for derivation. She endeavours to prove that "*-ék*" word forms are not "collective nouns" but simply nouns in the plural.

The *-ék* ending is the third suffix for the plural in the Hungarian language. The "absolute plural" *-k* and the "possessive related" *-i* are both "homogeneous," expressing multiplication of the denotate (*tanító + k = tanító + tanító [+ tanító...]*; *tanító + i = tanítója + tanítója [+ tanítója...]*), while *-ék* expresses a "heterogeneous" additive plurality, denoting an identified person and his/her family/friends/company: thus *tanító + -ék = a tanító + a társa(i)*.